

Stefan Dmitruk

Lublin

DOI: 10.15290/bth.2018.16.06

Likwidacja administracji i majątku guberni suwalskiej w 1918 roku

W polskiej historiografii znane są dzieje guberni suwalskiej w latach 1914–1915, Komisji Likwidacyjnej ds. Królestwa Polskiego oraz Komisariatu ds. Polskich (dalej: KdsP) – organów istniejących w Rosji po rewolucji lutowej i październikowej 1917 r.¹ Proces ewakuacji w 1915 r. aparatu administracyjnego szczebla gubernialnego, powiatowego i gminnego poszczególnych guberni Królestwa Polskiego w głąb Imperium Rosyjskiego oraz ich likwidacja po 1917 r. akcentowano w badaniach², jednak problem funkcjonowania guberni suwalskiej między 1915 a 1918 r. nie jest dostatecznie rozpoznany pod kątem naukowym. Prezentowane opracowanie koncentruje się na zagadnieniu kasaty administracji guberni suwalskiej przez władze bolszewickie oraz organizacji i pracach Komisji Likwidacyjnej Ewakuowanych Urzędów Guberni Suwalskiej w Riazaniu

---

¹ Zob. m.in. T. Radziwonowicz, *Gubernia suwalska w pierwszym okresie Wielkiej Wojny. O migracjach ludności w latach 1914–1915*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2016, t. XVI, s. 47–72; W. Toporowicz, *Komisja Likwidacyjna do Spraw B. Królestwa Polskiego w 1917 r.*, [w:] *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, t. IX, Warszawa 1972, s. 7–34; eadem, *Komisja Likwidacyjna do Spraw B. Królestwa Polskiego w pierwszych miesiącach władzy radzieckiej (XI 1917–III 1918)*, [w:] *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, t. X, Warszawa 1973, s. 31–49; M. Wrzosek, *Pierwsze sprawozdanie z działalności Komisji Likwidacyjnej do Spraw Królestwa Polskiego*, „Teki Archiwalne” 1961, t. VIII, s. 9–33; W. Najdus, *Lewica polska w Kraju Rad. 1918–1920*, Warszawa 1971, s. 23–60; M. Korzeniowski, K. Łatawiec, M. Gabryś-Sławińska, D. Tarasiuk, *Leksykon uchodźstwa polskiego w Rosji w latach I wojny światowej*, Lublin 2018, s. 387–392.

² Zob. m.in. W. Jemielity, *Ewakuacja urzędów i ludności guberni łomżyńskiej do Rosji (1914–1918)*, „Studia Podlaskie” 2009/2010, t. XVIII, s. 178–179; K. Łatawiec, *Ewakuacja cywilnej administracji ogólnej szczebla powiatowego z guberni lubelskiej latem 1915 r.*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2004, R. I, s. 157–170; A. Wrzyszczyk, *Administracja guberni chełmskiej wobec wojny i ewakuacji w latach 1914–1915*, „Rocznik Chełmski” 1996, t. II, s. 177–184; idem, *Chełm jako stolica guberni (1913–1915)*, „Rocznik Chełmski” 2002, t. VIII, s. 34–36; K. P. Pękała, *Migracje ludności guberni chełmskiej w pierwszych latach „Wielkiej Wojny” (1914–1915)*, Lublin 2012 (wydruk rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Jana Lewandowskiego w Bibliotece Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie), s. 205–208.

w 1918 r. Podstawą analizy są materiały przechowywane w Archiwum Państwowym w Białymstoku³.

Działania wojenne po wybuchu Wielkiej Wojny stosunkowo szybko dotknęły gubernię suwalską⁴. Kontrofensywa prowadzona przez 8. armię gen. Paula von Hindenburga (1847–1934), po przegranej przez armię rosyjską ofensywie w Prusach Wschodnich, doprowadziła we wrześniu 1914 r. do tymczasowego zajęcia przez wojsko niemieckie guberni suwalskiej po linię Suwałki – Gołdap – Mariampol – Pilwiszki – Szaki⁵. Siły rosyjskie po bitwie augustowskiej, w końcu września 1914 r., w znacznej części odzyskały omawianą jednostkę administracyjną⁶. W lutym następnego roku doszło do natarcia niemieckiego i tzw. drugiej bitwy nad jeziorami mazurskimi⁷. 11 lutego 1915 r. rozpoczęto ewakuację urzędów guberni suwalskiej do Wilna⁸. Suwalskie organy przebywały w Wilnie najprawdopodobniej do lipca – września 1915 r. W wyniku przełamania frontu wschodniego pod Gorlicami 2 maja 1915 r. oraz postępującej ofensywy armii niemieckiej późną wiosną i latem 1915 r. ewakuowano w głąb Rosji m.in. aparat administracyjny – w tym urzędy guberni suwalskiej, a także wileńskiej⁹.

³ Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Komisja Likwidacyjna Ewakuowanych Urzędów Guberni Suwalskiej i Łomżyńskiej (1917–1919), (dalej: KLEUGSiŁ).

⁴ Omówienie migracji ludności cywilnej guberni suwalskiej oraz zniszczeń wskutek działań wojennych w latach 1914–1915 zob.: T. Radziwonowicz, op. cit., s. 47–72. Na początku 1914 r. na terenie guberni mieszkało łącznie ok. 718 tys. osób, z czego 358 600 mężczyzn i 359 400 kobiet [za: *Statisticzeskij jeżegodnik Rossii 1914 g. (god odinnadcatyj)*, Piotrograd 1915, s. 50]. Według Radziwonowicza liczba mieszkańców poszczególnych powiatów guberni suwalskiej w latach 1914–1915 zmniejszyła się o ok. 50–60%, zaś straty materialne w ciągu II połowy 1914 r. w nieruchomościach oszacowano na ok. 10 648 740 rubli. Gubernia suwalska była najbardziej zniszczona działaniami wojennymi w całym Królestwie Polskim.

⁵ B. Zawadzki, *Studia z Wojny Światowej*, t. 1: *Kampania jesienna w Prusach Wschodnich. Sierpień–wrzesień 1914 r.*, Warszawa 1924, s. 288; P. Szlanta, *Tannenberg 1914*, Warszawa 2005, s. 181–183.

⁶ T. Radziwonowicz, op. cit., s. 48.

⁷ Szerzej o bitwie zob. m.in.: S. Czerep, *Wielka operacja zimowa pierwszej wojny światowej. Działania na kierunku mazursko-augustowskim od 7 do 21 lutego 1915 roku*, Oświęcim 2013; L. Mitkiewicz, *Bitwa zimowa na Mazurach (6–21.II.1915)*, Oświęcim 2013.

⁸ APB, Rada Opieki Społecznej Guberni Suwalskiej (1870–1917), sygn. 246, k. 3 v. Problem ewakuacji guberni suwalskiej w okresie I wojny światowej wymaga dalszych badań naukowych. Daty dzienne w tekście są ujednolicone według kalendarza gregoriańskiego.

⁹ *Wilno i Wileńszczyzna w pamiętnikach z lat pierwszej wojny światowej (materiały ze zbiorów wileńskich i londyńskich)*, opr. M. i M. Przeniosło, Kielce 2014, s. 18–19. Na taki okres wskazuje m.in. data (20 lipca 1915 r.) ewakuacji w głąb Rosji rzymskokatolickiego Litewskiego Seminarium Duchownego (na podst.: APB, KLEUGSiŁ, sygn. 1, k. 87). Armia rosyjska opuściła miasto w nocy z 17 na 18 września 1915 r. Więcej o ewakuacji Wilna zob. *Wilno i Wileńszczyzna w pamiętnikach z lat pierwszej wojny światowej (materiały ze zbiorów wileńskich i londyńskich)*, opr. M. i M. Przeniosło, Kielce 2014, s. 18–24.

Wywiezionych latem 1915 r. z części guberni zachodnich Rosji, tj. Królestwa Polskiego, Kraju Zachodniego oraz guberni nadbałtyckich, pracowników i administrację gubernialną ulokowano w 12 miastach na terenie imperium (zob. aneks, tab. 1). W głąb państwa rosyjskiego nie ewakuowano urzędów guberni inflanckiej, podolskiej, wołyńskiej i częściowo mińskiej. Administracja z wymienionych jednostek w końcu 1915 r. pozostała na terenie poszczególnych guberni. Nową siedzibą gubernatora wileńskiego została Dżisna – położona w obrębie tej guberni¹⁰.

Ostatecznie urzędy suwalskie przewieziono do Riazania. Według spisu likwidacyjnego z 1918 r. do miasta nad Oką trzy lata wcześniej relokowano 34 instytucje z wymienionej jednostki administracyjnej¹¹. Należy zaznaczyć, że oprócz administracji guberni suwalskiej w 1915 r. do Riazania trafiły urzędy guberni łomżyńskiej¹².

W końcu Wielkiej Wojny w Riazaniu znajdowało się co najmniej 74 urzędników guberni suwalskiej wraz z rodzinami (zob. aneks, tab. 4)¹³. Z dużą dozą prawdopodobieństwa przypuszczam, że do miasta mogło trafić więcej pracowników omawianej jednostki. Spis z 1918 r. umożliwia ogólne i pobieżne scharakteryzowanie ewakuowanej grupy urzędniczej różnych szczebli. Spośród nich 25 osób było wyznania rzymskokatolickiego, 4 urzędników to prawosławni Rosjanie, a 1 to staroobrzędowiec. Imiona i nazwiska takie, jak – Semen Grikietis, Marcin Reklajtis, Włodzimierz Stepszis – wskazują na narodowość litewską. Nie udało się zidentyfikować oraz zweryfikować informacji na temat 44 osób. W tej grupie było 13 kobiet, które prawdopodobnie należały do rodzin ewakuowanej kadry urzędniczej. W tej samej grupie były też osoby ze wskazaniem na litewską tożsamość narodową (Józef Barglitis, Józef Parflis, Włodzimierz Żeminikas)¹⁴.

¹⁰ APB, KLEUGSiŁ, sygn. 12, k. 37–37 v.; K. P. Pękała, op. cit., s. 284. W przywołanym wykazie z białostockiego archiwum wystąpiła błędna datacja, ponieważ adresy urzędów są identyczne z wykazem urzędów przytaczanym przez Krzysztofa Piotra Pękałę. Lubelski naukowiec powołał się na wykaz sporządzony przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych z 1 grudnia 1915 r. Datacja ustalona przez K. Pękałę jest bardziej wiarygodna.

¹¹ APB, KLEUGSiŁ, sygn. 1, k. 313 v.–315 v.

¹² Szerzej o ewakuacji i funkcjonowaniu urzędów guberni łomżyńskiej w Riazaniu w latach 1915–1918 zob. W. Jemielity, op. cit., s. 171–179.

¹³ APB, KLEUGSiŁ, sygn. 3, k. 1–9 v. W marcu 1918 r. w Riazaniu przebywały łącznie 74 ewakuowane urzędy – w tym m.in. 37 urzędów guberni łomżyńskiej, zarządy gruntów i dóbr państwowych guberni suwalskiej i łomżyńskiej, Sąd Miejski miasta Kowno, Wileński Okręg Poczta-Telegraficzny, Zarząd Akcyzy w Grodnie, a także Bank Włościański w Kownie oraz placówki oświatowe: Szkoła Handlowa w Kownie i Litewskie Seminarium Duchowne (na podst.: APB, KLEUGSiŁ, sygn. 1, k. 394 v.).

¹⁴ Prezentowana grupa urzędników i ich rodzin jest zbyt mała, a dane są zbyt szczupłe, by wyciągać potencjalne wnioski badawcze. Należy zwrócić uwagę na potrzebę badań prozopograficznych personelu guberni suwalskiej na przełomie XIX i XX w.

Rewolucja lutowa i październikowa w 1917 r. oznaczała nowe realia polityczne dla funkcjonowania aparatu administracyjnego w Rosji. Rząd Tymczasowy w Piotrogradzie 28 marca 1917 r. powołał do życia Komisję Likwidacyjną ds. Królestwa Polskiego¹⁵. Organ funkcjonował na prawach ministerstwa. Jego głównym zadaniem była m.in. likwidacja urzędów administracyjnych i porządkowych Królestwa Polskiego, przejęcie archiwów i akt organów administracji carskiej, likwidacja rosyjskich kwestii majątkowych, rewindykacja dóbr materialnych i kulturalnych oraz przekazanie ich stronie polskiej. Początkowo urząd składał się z 23, a następnie z 32 osób – 16 Rosjan i 16 Polaków. Na jego czele stał Aleksander Lednicki (1866–1934)¹⁶.

Po przejęciu władzy w Rosji przez bolszewików, na podstawie dekretu Rady Komisarzy Ludowych (dalej: RKL) z 22 grudnia 1917 r., zniesiono funkcję prezesa Komisji Likwidacyjnej ds. Królestwa Polskiego¹⁷. Miesiąc później aparat, dokumentację i majątek Komisji Likwidacyjnej przejął KdsP wchodzący w skład Komisariatu Ludowego ds. Narodowościowych (KLdsN) kierowany przez Józefa Stalina (1878–1953)¹⁸. Oprócz KdsP w ramach KLdsN funkcjonowały komisariaty do spraw: litewskich, żydowskich, muzułmańskich, białoruskich, ormiańskich oraz przedstawiciel Łotyszy¹⁹. Warto zaznaczyć, że KdsP rościł prawo do opieki nad uchodźcami, jeńcami i żołnierzami polskimi, odpowiedzialności za majątek narodowy, a także udziału w procesie reewakuacji osób z ziem pol-

¹⁵ Opis Komisji Likwidacyjnej ds. Królestwa Polskiego na podst.: W. Toporowicz, *Komisja Likwidacyjna do Spraw B. Królestwa Polskiego w 1917 r...*, s. 7–34; eadem, *Komisja Likwidacyjna do Spraw B. Królestwa Polskiego w pierwszych miesiącach...*, s. 31–49; M. Wrzosek, op. cit., s. 9–33; M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk, *Tułaczy los. Uchodźcy polscy w Imperium Rosyjskim w latach I wojny światowej*, Lublin 2007, s. 197; D. Sula, *Powrót ludności polskiej z byłego Imperium Rosyjskiego w latach 1917–1937*, Warszawa 2013, s. 57–59; H. Bartoszewicz, *Polskie ugrupowania polityczne w Rosji wobec problemu niepodległości Rzeczypospolitej (luty–listopad 1917)*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 1999, nr 1, s. 52–64; M. Korzeniowski, K. Latawiec, M. Gabryś-Sławińska, D. Tarasiuk, op. cit., s. 389–392.

¹⁶ Biogram Aleksandra Lednickiego zob. m.in.: T. Zarycki, *Aleksander Lednicki i los jego środowiska, Polonii w Rosji, na przełomie XIX i XX wieku jako zwierciadło przemian polskiego pola władzy*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 2013, nr 43, s. 73–76; W. Toporowicz, *Lednicki Aleksander (1866–1934)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1971, t. XIV, s. 610–613; M. Korzeniowski, K. Latawiec, M. Gabryś-Sławińska, D. Tarasiuk, op. cit., s. 146–148.

¹⁷ „Wiadomości Komisarjatu” 1917, nr 1, s. 3; W. Toporowicz, *Komisja Likwidacyjna do Spraw B. Królestwa Polskiego w pierwszych miesiącach...*, s. 38; eadem, *Komisja Likwidacyjna do Spraw B. Królestwa Polskiego w 1917 r...*, s. 33; M. Wrzosek, op. cit., s. 31–32; W. Najdus, op. cit., s. 23; M. Korzeniowski, K. Latawiec, M. Gabryś-Sławińska, D. Tarasiuk, op. cit., s. 392.

¹⁸ „Wiadomości Komisarjatu” 1917, nr 1, s. 3; D. Sula, op. cit., s. 59; W. Najdus, *Powstanie Komisariatu do Spraw Polskich i pierwsze półrocze jego działalności*, „Przegląd Historyczny” 1967, t. LIII, z. 3, s. 409–410; H. Bartoszewicz, op. cit., s. 69.

¹⁹ „Wiadomości Komisarjatu” 1918, nr 6–7, s. 4; J. Miniejewa, *Narkomnac RSFSR: celi, zadaczi, struktura*, „Wiestnik Czuwaszskogo Uniwersyteta” 2006, nr 7, s. 29.

skich²⁰. Początkowo siedzibą komisariatu był Piotrogród, a od 22 marca 1918 r. Moskwa²¹.

5 lutego 1918 r. RKL wydała dekret o likwidacji wszystkich urzędów szczebla gubernialnego i powiatowego ewakuowanych w głąb Rosji z zachodnich guberni rosyjskich podczas I wojny światowej²². Dekret wygaszał funkcjonowanie carskiego aparatu administracyjnego. Dokument zobowiązywał lokalne Rady Robotnicze i Żołnierskie do kasaty urzędów, przejęcia ich dokumentów, archiwów, majątku i pieniędzy, wstrzymaniu pensji i zaległych należności urzędnikom. Ponadto, zlecał poinformowanie miejscowych komisariatów ludowych o przeprowadzeniu likwidacji carskiej administracji oraz przesłanie do siedzib komisariatów dwóch kopii spisu akt, dokumentów, majątku i środków finansowych przejętych w toku akcji likwidacyjnej. Wykonanie dekretu scedowano na Komisariat Ludowy Spraw Wewnętrznych, inne komisariaty zainteresowane kasatą urzędów oraz lokalne Rady Delegatów Robotników i Żołnierzy²³. Likwidację urzędów gubernialnych Królestwa Polskiego RKL powierzyła KdsP²⁴. Jedną ze stron zainteresowanych w procesie kasaty administracji guberni suwalskiej – ze względu na obsadę personalną urzędów i ludność litewską zamieszkującą omawianą jednostkę administracyjną – był Komisariat ds. Litewskich²⁵.

Na czele KdsP stanął Julian Leszczyński-Leński (1889–1937), jego zastępcą został Kazimierz Cichowski i Stanisław Bobiński, a sekretarzem – Władysław Matuszewski (1882–1942)²⁶. W ramach KdsP powołano wydziały: ogólny, pracy,

²⁰ W. Najdus, *Powstanie Komisariatu do Spraw Polskich...*, s. 411; eadem, *Lewica polska...* s. 24. Komisariat ds. Polskich podjął próbę reorganizacji oraz podporządkowania polskich organizacji niosących pomoc uciekinierom z zachodnich guberni rosyjskich – w tym m.in. Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego. Szerzej zob.: M. Korzeniowski, *Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1914–1918*, Lublin 2001, s. 298–314; M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk, op. cit., s. 208–209; M. Korzeniowski, K. Latawiec, M. Gabryś-Sławińska, D. Tarasiuk, op. cit., s. 387.

²¹ „Wiadomości Komisarjatu” 1918, nr 6–7, s. 2.

²² APB, KLEUGSiŁ, sygn. 1, k. 1; APB, KLEUGSiŁ, sygn. 12, k. 4, k. 7; *Diekriety sowietskoj własci. Tom I. 25 oktiabria 1917 g. – 16 marta 1918 g.*, Moskwa 1957, s. 399–401; W. Najdus, *Lewica polska...*, s. 24.

²³ APB, KLEUGSiŁ, sygn. 1, k. 68.

²⁴ APB, KLEUGSiŁ, sygn. 12, k. 32, k. 34. Z. Łukawski, op. cit., s. 78.

²⁵ W przebadanym materiale poza pojedynczymi przypadkami dotyczącymi udziału Komisariatu ds. Litewskich nie natrafiłem na szczegółowe wytyczne dotyczące podziału masy likwidacyjnej między wymieniony komisariat i KdsP, a także nie zachowały się informacje związane z procesem rozdzielania likwidowanego majątku guberni suwalskiej.

²⁶ „Wiadomości Komisarjatu” 1917, nr 1, s. 2; W. Najdus, *Powstanie Komisariatu do Spraw...*, s. 409; eadem, *Lewica polska...*, s. 26. Biogram W. Matuszewskiego i J. Leszczyńskiego-Leńskiego zob.: A. Śnieżko, *Matuszewski Władysław (1882–1942)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975, t. XX, s. 242–244; F. Kalicka, *Leszczyński (Leński) Julian*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972, t. XVII, s. 122–125.

wygnańców, jeńców, wojskowy, prasy²⁷. Organ rozbudował swoją strukturę na prowincji powołując ponad 43 lokalne komisariaty. Komisariat miejscowy składał się z komisji: pracy, ds. wygnańców, wojskowej, ds. jeńców, kulturalno-oświatowej, kolejowej, demobilizacyjnej²⁸. Jednym z podstawowych zadań KdsP było m.in. kierowanie sprawami likwidacji carskiej administracji²⁹.

Komisarzem ds. likwidacji ewakuowanych urzędów w Riazaniu z ramienia KdsP został – prawdopodobnie w drugiej połowie lutego 1918 r. – Stanisław Mickiewicz³⁰. Na początku kwietnia 1918 r. skierowano go do podobnych działań związanych z likwidacją Grodzieńskiego Zarządu Akcyzowego³¹. Specjalna, tymczasowa kancelaria riazkańskiego komisarza mieściła się przy ul. Malszyńskiej³². Organ ponosił miesięczne wydatki naarendę pomieszczeń w kwocie 100 rubli³³. Oprócz komisarza w pracach komisji uczestniczyło 10 osób, których łączny miesięczny koszt pracy wynosił 2 860 rubli (nie licząc wynagrodzenia komisarza; zob. aneks, tab. 5).

Sekretarzem organu był Jan Letuwnik, referentem Kazimierz Liekiecki, księgowym Bolesław Zarzecki (funkcję pełnił do maja 1918 r.), maszynistką Nadzieja Charłampowicz, kurierem Stanisław Assadowski, a funkcję urzędnika ds. korespondencji objął Lucjan Modzelewski³⁴. Na wniosek komisarza S. Mickiewicza w marcu 1918 r. pracowników guberni suwalskiej – J. Letuwnika, K. Liekieckiego oraz L. Modzelewskiego – skierowano do prac riazkańskiej komisji likwidacyjnej³⁵.

14 lutego 1918 r. Rząd Gubernialny Suwalski otrzymał postanowienia przewodniczącego riazkańskiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierzy oraz komisarza S. Mickiewicza dotyczące likwidacji organów administracji guberni ewakuowanych w głąb Rosji podczas I wojny światowej³⁶. Zgodnie z wytycznymi urzędy administracji carskiej funkcjonujące w ramach guberni powinny przekazać do 1 marca 1918 r. komisariatowi likwidacyjnemu w Riazaniu wykaz majątku, aktywów bankowych wraz z miejscem ich lokacji, spisy urzędników

²⁷ „Wiadomości Komisarjatu” 1917, nr 1, s. 4; M. Korzeniowski, K. Latawiec, M. Gabryś-Sławińska, D. Tarasiuk, op. cit., s. 387.

²⁸ Ibidem, s. 5. Według Wiesławy Toporowicz było 36 lokalnych komisariatów, z kolei Walentyna Najdus wymienia 43 jednostki tego typu (por. W. Toporowicz, *Komisja Likwidacyjna do Spraw B. Królestwa Polskiego...*, s. 37–37, przyp. 21; W. Najdus, *Powstanie Komisarjatu do Spraw Polskich...*, s. 422).

²⁹ „Wiadomości Komisarjatu” 1917, nr 1, s. 2.

³⁰ APB, KLEUGSiŁ, sygn. 12, k. 1.

³¹ Ibidem, k. 120.

³² Ibidem, k. 4, 7.

³³ APB, KLEUGSiŁ, sygn. 1, k. 10.

³⁴ Ibidem, k. 7, 69–77, 107, k. 123; APB, KLEUGSiŁ, sygn. 12, k. 20 v.

³⁵ APB, KLEUGSiŁ, sygn. 1, k. 7, 70, 74, 107.

³⁶ APB, KLEUGSiŁ, sygn. 12, k. 1.

z przebiegiem ich służby, bieżącą i archiwalną dokumentację wraz z wykazem akt sporządzonym w 3 egzemplarzach. Dokumentację urzędową, polski majątek ruchomy o znaczeniu kulturalnym i historycznym, czyli kolekcje, mapy, dokumentację historyczną, archiwalia, dzwony i szaty kościelne oraz cerkiewne, stare meble planowano wywieźć do Moskwy. Tam komisja z Riazania miała przekazać masę likwidacyjną KdsP, zaś majątek finansowy i cenne rzeczy rosyjskiej RKL³⁷. Podobną procedurę należało zastosować względem majątku litewskiego pochodzącego z guberni kowieńskiej, grodzieńskiej, wileńskiej i suwalskiej, który powinien zostać przekazany Litewskiemu Komisariatowi Ludowemu w Moskwie³⁸.

W większości spisy spraw urzędowych i wykazy majątku danego urzędu sporządzono w wyznaczonym terminie. W pojedynczych przypadkach przekazanie akt wydłużono do 1 czerwca 1918 r.³⁹ Podobną procedurę likwidacyjną zastosowano wobec urzędów guberni łomżyńskiej przebywających w tym czasie w Riazaniu⁴⁰.

Likwidację administracji i majątku guberni suwalskiej rozpoczęto 24 lutego 1918 r. Bezpośrednio procesem przejęcia akt oraz majątku kierowali J. Letuwnik oraz L. Modzelewski. Majątek i akty zgromadzono w kufrach, zaś L. Modzelewski odpowiadał za ich przechowywanie⁴¹. Dokumentację kancelaryjną urzędów guberni suwalskiej do 11 marca 1918 r. umieszczono w domu Pitanowa przy ul. Ilińskiej w Riazaniu, zaś pieniądze w rizańskim Banku Państwa⁴². Wszystkie rachunki księgowo urzędów miały być zamknięte do 31 marca 1918 r., a pracowników jednostek księgowych poszczególnych urzędów zobowiązano do sporządzenia raportów finansowych z działalności podległych jednostek za okres 1 stycznia 1914–31 marca 1918 r. oraz opisu ich majątku⁴³.

1 marca 1918 r., zgodnie z zarządzeniem Rady Robotników i Żołnierzy w Riazaniu, zwolniono z obowiązków służbowych wszystkich pracowników administracji guberni suwalskiej. Informację na terenie miasta upowszechniono w organie prasowym „Iskra” (wydanie z 15 lutego 1918 r.). Według komisarza ds. likwidacji S. Mickiewicza w Riazaniu w marcu 1918 r. przebywało 87 urzędników guberni suwalskiej, zaś w zachowanym wykazie znajdują się 74 osoby związane z tą jednostką⁴⁴. Łącznie skasowano 34 urzędy guberni su-

³⁷ APB, KLEUGSiŁ, sygn. 12, k. 32–35; APB, KLEUGSiŁ, sygn. 1, k. 393 v.–394.

³⁸ APB, KLEUGSiŁ, sygn. 12, k. 38; APB, KLEUGSiŁ, sygn. 1, k. 71. Na czele Litewskiego Komisariatu Ludowego stał p.o. komisarza Zigmantas Antanas Aleksa-Angarietis (1882–1938).

³⁹ APB, KLEUGSiŁ, sygn. 1, k. 1; APB, KLEUGSiŁ, sygn. 12, k. 4, 7; APB, KLEUGSiŁ, sygn. 13, k. 1–75, 115–133, 226–227.

⁴⁰ APB, KLEUGSiŁ, sygn. 1, k. 7.

⁴¹ Ibidem, k. 72 v., 83 v.

⁴² Ibidem, k. 7, 21, 51, 72 v., 83 v., 364.

⁴³ Ibidem, k. 191.

⁴⁴ Ibidem, k. 393 v.–394; APB, KLEUGSiŁ, sygn. 3, k. 1–9.

walskiej (zob. aneks, tab. 2)⁴⁵. Jej majątek finansowy wyniósł 72 800 rubli, z tego 24 530 rubli to majątek zarządów powiatowych⁴⁶. Warto dodać, że aktywa guberni łomżyńskiej oszacowano na 112 900 rubli⁴⁷. Łącznie RKL z kasaty obu jednostek przejęła co najmniej 185 700 rubli.

Likwidacja organów suwalskiej administracji gubernialnej w Riazaniu i przejęcie jej majątku spowodowało pogorszenie finansów rodzin urzędników. Władze bolszewickie wstrzymały wypłaty pensji pracownikom i emerytur osobom posiadającym prawo do takich świadczeń⁴⁸. Personel guberni suwalskiej zwolniony z pracy wysyłał na adres rizańskiej komisji likwidacyjnej liczne prośby o wsparcie finansowe, które w większości, były rozpatrywane negatywnie⁴⁹. Sytuację ekonomiczną uchodźców znajdujących się w Rosji komplikowało m.in. zlikwidowanie 6 stycznia 1918 r. Rosyjskiego Stowarzyszenia Czerwonego Krzyża oraz licznych organizacji pomocowych funkcjonujących na terenie Rosji wspomagające w różny sposób uciekinierów z terenów ewakuowanych. Majątek rosyjskiego Czerwonego Krzyża w Riazaniu przejęła Rada Robotników i Żołnierzy⁵⁰.

Ponieważ w wyznaczonym terminie nie udało się zlikwidować wszystkich urzędów, 3 kwietnia 1918 r. Sąd Okręgowy w Riazaniu zwrócił się z prośbą do Komisji ds. Likwidacji Ewakuowanych Guberni Suwalskiej i Łomżyńskiej o przekazanie dokumentacji Suwalskiego Zarządu Żandarmerii i Ochrony⁵¹. Prace likwidacyjne na terenie Riazania trwały do 12 czerwca 1918 r. Wówczas komisja sporządziła raport z wykonanych działań wraz ze spisem majątku i przekazanej dokumentacji skierowany do władz lokalnych, KLdsN oraz komisariatów ds. polskich i litewskich⁵². Jednym z wniosków końcowych raportu był postulat utworzenia centralnego organu do likwidacji urzędów w celu ujednoczenia i usprawnienia procesu likwidacji aparatu administracji carskiej⁵³.

Podsumowując powyższe rozważania należy zwrócić uwagę na duże tempo procesu likwidacyjnego aparatu administracyjnego Królestwa Polskiego. Wydaje się, że KdsP stosunkowo skrupulatnie wykonał dekret RKL z 5 lutego 1918 r., a sama kasata urzędów – przynajmniej związanych z dawną gubernią suwalską – trwała od 24 lutego do 31 marca 1918 r. Prawdopodobnie motywacją do działań KdsP było przejęcie przez władze bolszewickie, co najmniej 185 700 rubli

⁴⁵ APB, KLEUGSiŁ, sygn. 1, k. 72–73 v., 83, 313 v.–314; APB, KLEUGSiŁ, sygn. 12, k. 6.

⁴⁶ APB, KLEUGSiŁ, sygn. 12, k. 20; APB, KLEUGSiŁ, sygn. 1, k. 428; APB, KLEUGSiŁ, sygn. 15, k. 1.

⁴⁷ APB, KLEUGSiŁ, sygn. 15, k. 1.

⁴⁸ APB, KLEUGSiŁ, sygn. 1, k. 168 v.

⁴⁹ Ibidem, k. 36 i n.; APB, KLEUGSiŁ, sygn. 2, k. 15, 18; APB, KLEUGSiŁ, sygn. 13, k. 255, 279, 324–337, 397–398.

⁵⁰ APB, KLEUGSiŁ, sygn. 1, k. 111.

⁵¹ Ibidem, k. 116.

⁵² Ibidem, k. 392–398.

⁵³ Ibidem, k. 394 v.

ze skasowanych guberni suwalskiej i łomżyńskiej. Wiadomo, że wymienione gubernie nie należały do najbogatszych w Królestwie Polskim, zatem możliwość łatwego i szybkiego zysku to dość istotny argument motywujący postępowanie RKL. Kasata aparatu administracyjnego doprowadziła do pogorszenia warunków bytowych urzędników z omawianej guberni, co wiązało się również z bezpośrednimi skutkami rewolucji bolszewickiej. Dla młodego państwa polskiego przejęcie przez państwo rosyjskie aktywów finansowych, majątku oraz dziedzictwa narodowego oznaczało niepowetowaną stratę w wymiarach: ekonomicznym, administracyjnym, kulturalnym, historycznym i społecznym, która nie została zrekompensowana do dzisiaj. W dalszych badaniach należy przeprowadzić kwerendę w rosyjskich i białoruskich archiwach umożliwiającą pogłębienie wiedzy na temat dziejów aparatu administracyjnego oraz losów urzędników i majątku ewakuowanych z zachodnich guberni w głąb Rosji w latach 1915–1918.

ANEKS

Tabela 1. Miejsce ewakuacji urzędów gubernialnych do Rosji w 1915 r.

Nazwa urzędu	Miejsce pobytu
Generał-gubernator warszawski	Piotrogród, dom Wołchowskoj
Zarząd generała-gubernatora	Moskwa, dom Generała-Gubernatora
Warszawska	Moskwa, ul. Czernyszewska 20
Kaliska	Moskwa, Wołchonka, Dom Książęcy
Kielecka	Moskwa, Bulwar Strastnyj 4
Łomżyńska	Riazań
Lubelska	Moskwa, Bulwar Piotrkowski 9
Piotrkowska	Saratów
Płocka	Smoleńsk
Radomska	Moskwa
Suwalska	Riazań
Chełmska	Kazań
Kurlandzka	Tartu
Inflancka (gubernator)	Ryga
Inflancka (zarząd)	Tartu
Wileńska (gubernator)	Dzisna
Wileńska (zarząd)	Tuła
Kowieńska	Kostroma
Grodzieńska	Tuła
Podolska (gubernator)	Kamieniec Podolski

Nazwa urzędu	Miejsce pobytu
Podolska (zarząd)	Winnica
Wołyńska	Żytomierz
Mińska (gubernator)	Mińsk
Mińska (zarząd)	Włodzimierz

Źródło: APB, KLEUGSiL, sygn. 12, k. 37; K. P. Pękała, *Migracje ludności guberni chełmskiej...*, s. 425.

Tabela 2. Urzędy guberni suwalskiej ewakuowane do Riazania w 1915 r. i zlikwidowane w 1918 r.

Lp.	Nazwa urzędu
1	Suwalski Rząd Gubernialny
2	Kancelaria Gubernatora Suwalskiego
3	Wydział Weterynaryjny Suwalskiego Zarządu Gubernialnego
4	Wydział Lekarski Suwalskiego Zarządu Gubernialnego
5	Kancelaria Suwalskiego Policmajstra
6	Rada Opieki Społecznej Guberni Suwalskiej
7	Urząd Gubernialny Suwalski ds. Powinności Wojskowej
8	Urząd Gubernialny Suwalski ds. Włościańskich
9	Zarząd Powiatowy Suwalski
10	Zarząd Powiatowy Augustowski
11	Zarząd Powiatowy Sejneński
12	Zarząd Powiatowy Kalwaryjski
13	Zarząd Powiatowy Mariampolski
14	Zarząd Powiatowy Wołkowyski
15	Zarząd Powiatowy Władysławowski
16	Urząd Powiatowy Suwalski ds. Powinności Wojskowej
17	Urząd Powiatowy Augustowski ds. Powinności Wojskowej
18	Urząd Powiatowy Sejneński ds. Powinności Wojskowej
19	Urząd Powiatowy Kalwaryjski ds. Powinności Wojskowej
20	Urząd Powiatowy Mariampolski ds. Powinności Wojskowej
21	Urząd Powiatowy Wołkowyski ds. Powinności Wojskowej
22	Urząd Powiatowy Władysławowski ds. Powinności Wojskowej
23	Magistrat miasta Wołkowyski
24	Magistrat miasta Sejny
25	Magistrat miasta Szaki
26	Magistrat miasta Augustów
27	Komisarz ds. Włościańskich Powiatu Suwalskiego

Lp.	Nazwa urzędu
28	Komisarz ds. Włościańskich Powiatu Augustowskiego
29	Komisarz ds. Włościańskich Powiatu Sejneńskiego
30	Komisarz ds. Włościańskich Powiatu Kalwaryjskiego
31	Komisarz ds. Włościańskich Powiatu Mariampolskiego
32	Komisarz ds. Włościańskich Powiatu Wołkowyskiego
33	Komisarz ds. Włościańskich Powiatu Władysławowskiego
34	Przytułek Suwalski

Źródło: APB, KLEUGSiL, sygn. 1, k. 313 v.–314.

Tabela 3. Majątek przekazany komisji ds. likwidacji guberni w Riazaniu przez naczelników urzędów powiatowych guberni suwalskiej

Lp.	Zarząd powiatowy	Kwota w rublach
1	suwalski	4 175,00
2	augustowski	3 635,00
3	kalwaryjski	3 060,00
4	mariampolski	2 300,00
5	wyłkowyski	3 300,00
6	władysławowski	3 525,00
7	sejneński	4 535,00
Razem		24 530,00

Źródło: APB, KLEUGSiL, sygn. 1, k. 428.

Tabela 4. Personel i członkowie rodzin pracowników guberni suwalskiej w Riazaniu w 1918 r.

Lp.	Imię i nazwisko	Funkcja w 1912 r.	Wyznanie
1	Jan Polakowski	buchalter, Zarząd Gubernialny	rzym.-kat.
2	Paweł Marewicz	b. d.	b. d.
3	Michał Turowicz	młodszy pomocnik sekretarza	rzym.-kat.
4	Wacław Runto	pomocnik pisarza, kancelaria ogólna	rzym.-kat.
5	Józef Starkowski	referent ds. miasta, magistrat władysławowski	rzym.-kat.
6	Fiodor Iwczenko	b. d.	b. d.
7	Włodzimierz Stepszis	referent w wydziale skarbowym, powiat wołkowyski	rzym.-kat.
8	Józef Malewicz	b. d.	b. d.
9	Ksawery Dębowski	sekretarz Wydziału Lekarskiego	rzym.kat.

Lp.	Imię i nazwisko	Funkcja w 1912 r.	Wyznanie
10	Andrej Derkaczew	b. d.	b. d.
11	Stefania Janulewicz	b. d.	b. d.
12	Olga Zagórska	b. d.	b. d.
13	Eugenia Markiewicz	b. d.	b. d.
14	Jan Raczkowski	b. d.	b. d.
15	Józef Malinowski	b. d.	b. d.
16	Józef Małogrosz	b. d.	b. d.
17	Maria Dydziuk	b. d.	b. d.
Zarząd Powiatowy Suwalski			
18	Bazyli Morin	młodszy sekretarz	praw.
19	Zygmunt Butkiewicz	sekretarz	ryzm.-kat.
20	Aleksander Ardziejewski	sekwestrator	ryzm.-kat.
21	Luba Pawłowska	żona naczelnika zarządu powiatowego	b. d.
22	Agata Plesiewicz	b. d.	b. d.
23	Włodzimierz Makarewicz	b. d.	b. d.
24	Antoni Skibicki	asystent buchaltera miejskiego, magistrat Augustowa	ryzm.-kat.
25	Helena Kamińska	b. d.	b. d.
26	Jan Jasiński	b. d.	b. d.
Zarząd Powiatowy Kalwaryjski			
27	Tomasz Likowski	b. d.	b. d.
28	Antoni Przybyłowski	b. d.	b. d.
29	Józef Parflis	b. d.	b. d.
Zarząd Powiatowy Sejneński			
30	Filip Wasilewski	pomocnik referenta w wydziale administracyjnym	b. d.
31	Leopold Możejko	referent w wydziale skarbowym	ryzm.-kat.
32	Bolesław Pronaszko	b. d.	b. d.
33	Helena Roman	b. d.	b. d.
Zarząd Powiatowy Władysławowski			
34	Stanisław Gniazdowski	referent w wydziale skarbowym	ryzm.-kat.
35	Józef Rzyckowski	referent ds. miast	ryzm.-kat.
36	Jan Stelmak	pracownik kancelarii	ryzm.-kat.
37	Konstanty Bernatowicz	referent ds. korespondencji (dziennikarz)	ryzm.-kat.
38	Józef Barglitis	b. d.	b. d.
Zarząd Powiatowy Wylkowyski			
39	Bogdan Kreczetowicz	młodszy referent w wydziale wojskowym	praw.
40	Jan Letuwnik	b. d.	b. d.

Lp.	Imię i nazwisko	Funkcja w 1912 r.	Wyznanie
41	Stanisław Stanewicz	sekretarz	rzym.-kat.
42	Wilhelm Laupmin	b. d.	b. d.
43	Agapit Modzelewski	b. d.	b. d.
44	Magdalena Letuwnik	b. d.	b. d.
Zarząd Powiatowy Mariampolski			
45	Marcin Reklajtis	pomocnik referenta w wydziale administracyjno-gospodarczym	rzym.-kat.
46	Jan Benderowicz	sekwestrator	rzym.-kat.
47	Bolesław Dziemin	b. d.	b. d.
48	Józef Klimowicz	b. d.	b. d.
49	Michał Dzielszen	b. d.	b. d.
50	Jan Dzienisiewicz	b. d.	b. d.
51	Jan Muchin	starszy referent	praw.
52	Jan Assadowski	b. d.	b. d.
53	Franciszka Assadowska	b. d.	b. d.
54	Antoni Jurczyk	b. d.	b. d.
Urząd Powiatowy Augustowski ds. Powinności Wojskowej			
55	Adam Kudrianow	b. d.	b. d.
Urząd Powiatowy Władysławowski ds. Powinności Wojskowej			
56	Wiktor Milewicz	referent	b. d.
Urząd Powiatowy Wołkowycki ds. Powinności Wojskowej			
57	Semen Grikiētis	pomocnik referenta w wydziale administracyjno-gospodarczym	rzym.-kat.
Urząd Powiatowy Kalwaryjski ds. Powinności Wojskowej			
58	Włodzimierz Żeminikas	b. d.	b. d.
Urząd Powiatowy Mariampolski ds. Powinności Wojskowej			
59	Mikołaj Januszewicz	referent	praw.
Urząd Powiatowy Sejneński ds. Powinności Wojskowej			
60	Antoni Majner	b. d.	b. d.
Urząd Powiatowy Suwalski ds. Powinności Wojskowej			
61	Michał Nejman	referent, kancelarysta	rzym.-kat.
Komisarz ds. Włościańskich Powiatu Suwalskiego			
62	Ignacy Aleksandrowicz	b. d.	b. d.
pozostali urzędnicy			
63	Izydor Ardziejewski	sekretarz kancelarii gubernatora	rzym.-kat.

Lp.	Imię i nazwisko	Funkcja w 1912 r.	Wyznanie
64	Kazimierz Kubski	pisarz kancelarii gubernatora	rzym.-kat.
65	Stanisław Chrostowski	b. d.	b. d.
66	Julianna Bielutkow	b. d.	b. d.
67	Wincenty Batrling	referent	rzym.-kat.
68	Kazimierz Gałkowski	referent	rzym.-kat.
69	Józef Konstantinowicz	b. d.	b. d.
70	Piotr Łarionow	referent	staroobrzędowe
71	Alojzy Truszyński	referent powiatu sejneńskiego	rzym.-kat.
72	Aleksander Pimenow	b. d.	b. d.
73	Wiera Karataj	b. d.	b. d.
74	Dymitr Suchomlinow	b. d.	b. d.

Źródło: APB, KLEUGSiŁ, sygn. 3, k. 1–9 v. Weryfikacja danych oraz określenie pełnionej funkcji i wyznania w 1912 r. na podst.: *Pamiętna Książka Suwalskiej Gubernii na 1912 god*, Suwałki 1912. Brak dostępu do późniejszych edycji wymienionego opracowania uniemożliwiło ustalenie ostatecznych personaliów pracowników urzędów guberni suwalskiej i ich rodzin. Prezentowane dane mogą zostać uzupełnione i zweryfikowane w toku dalszych badań, głównie archiwalnych, dotyczących administracji guberni suwalskiej. W tabeli spolszczono imiona osób występujących w spisie.

Tabela 5. Miesięczne wynagrodzenie członków komisji likwidacyjnej w Riazaniu w marcu 1918 r.

Lp.	Funkcja	Pensja w rublach
1	sekretarz	450
2	referent	300
3	pomocnik referenta	275
4	pisarz	250
5	archiwista	300
6	księgowy	400
7	osoba ds. korespondencji	275
8	maszynistka	250
9	kurier	180
10	stróż	180
Razem		2 860

Źródło: APB, KLEUGSiŁ, sygn. 1, k. 10, k. 63.

Liquidation of the Suwałki Governorate administration and assets

Summary

During the First World War the administration of the Suwałki Governorate was evacuated to Riazan in Russia. When the Bolsheviks seized power in Russia in 1917, they decided about liquidation of the tsarist governorates. The subject of the research is the liquidation of the Suwałki Governorate as well as the organization and works of the Commission for Liquidation of the Suwałki Governorate Evacuated Offices in Riazan in 1918. Archival materials gathered in the National Archives in Białystok constitute the main source of the publication.

Key words: World War I, Suwałki Governorate, evacuations of civilians, Russia, the Kingdom of Poland, liquidation of the governorate, liquidation of Russian provinces in 1918

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Białymstoku:

Komisja Likwidacyjna Ewakuowanych Urzędów Guberni Suwalskiej i Łomżyńskiej (1917–1919):

sygn. 1; sygn. 2; sygn. 3; sygn. 12; sygn. 13; sygn. 15.

Rada Opieki Społecznej Guberni Suwalskiej (1870–1917): sygn. 246.

Źródła drukowane

Diekriety sowietskoj własti, t. 1, 25 oktiabria 1917 g. – 16 marta 1918 g., Moskwa 1957.

Pamiatnaja Knizka Suwalkskoj Gubierni na 1912 god, Suwałki 1912.

Statisticzeskij jeżegodnik Rossii 1914 g. (god odinnadcatyj), Piotrograd 1915.

Wilno i Wileńszczyzna w pamiętnikach z lat pierwszej wojny światowej (materiały ze zbiorów wileńskich i londyńskich), opr. M. i M. Przeniosło, Kielce 2014.

Prasa

„Wiadomości Komisarjatu”: 1917, 1918.

Opracowania

Bartoszewicz H., *Polskie ugrupowania polityczne w Rosji wobec problemu niepodległości Rzeczypospolitej (lutym–listopadem 1917)*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 1999, nr 1.

- Czerep S., *Wielka operacja zimowa pierwszej wojny światowej. Działania na kierunku mazursko-augustowskim od 7 do 21 lutego 1915 roku*, Oświęcim 2013.
- Jemielity W., *Ewakuacja urzędów i ludności guberni łomżyńskiej do Rosji (1914–1918)*, „Studia Podlaskie” 2009/2010, t. XVIII.
- Kalicka F., *Leszczyński (Leński) Julian*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972, t. XVII.
- Korzeniowski M., *Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1914–1918*, Lublin 2001.
- Korzeniowski M., Latawiec K., Gabryś-Sławińska M., Tarasiuk D., *Leksykon uchodźstwa polskiego w Rosji w latach I wojny światowej*, Lublin 2018.
- Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D., *Tułaczy los. Uchodźcy polscy w Imperium rosyjskim w latach I wojny światowej*, Lublin 2007.
- Latawiec K., *Ewakuacja cywilnej administracji ogólnej szczebla powiatowego z guberni lubelskiej latem 1915 r.*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2004, R. I.
- Łukawski Z., *Działalność Komisariatu do Spraw Polskich*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 1967, z. 20.
- Miniejewa J., *Narkomnac RSFSR: celi, zadaczi, struktura*, „Więstnik Czuwaszskiego Uniwersytetu” 2006, nr 7.
- Mitkiewicz L., *Bitwa zimowa na Mazurach (6–21.II.1915)*, Oświęcim 2013.
- Najdus W., *Lewica polska w Kraju Rad. 1918–1920*, Warszawa 1971.
- Najdus W., *Powstanie Komisariatu do Spraw Polskich i pierwsze półrocze jego działalności*, „Przegląd Historyczny” 1967, t. LIII, z. 3.
- Pękała K. P., *Migracje ludności guberni chełmskiej w pierwszych latach „Wielkiej Wojny” (1914–1915)*, Lublin 2012 (wydruk rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Jana Lewandowskiego w Bibliotece Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie).
- Radziwonowicz T., *Gubernia suwalska w pierwszym okresie Wielkiej Wojny. O migracjach ludności w latach 1914–1915*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2016, t. XVI.
- Sula D., *Powrót ludności polskiej z byłego Imperium Rosyjskiego w latach 1917–1937*, Warszawa 2013.
- Szlanta P., *Tannenberg 1914*, Warszawa 2005.
- Śnieżko A., *Matuszewski Władysław (1882–1942)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975, t. XX.
- Toporowicz W., *Komisja Likwidacyjna do Spraw B. Królestwa Polskiego w 1917 r.*, [w:] *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, t. IX, Warszawa 1972.
- Toporowicz W., *Komisja Likwidacyjna do Spraw B. Królestwa Polskiego w pierwszych miesiącach władzy radzieckiej (XI 1917–III 1918)*, [w:] *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, t. X, Warszawa 1973.
- Toporowicz W., *Lednicki Aleksander (1866–1934)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1971, t. XIV.

-
- Wrzosek M., *Pierwsze sprawozdanie z działalności Komisji Likwidacyjnej do Spraw Królestwa Polskiego*, „Teki Archiwalne” 1961, t. VIII.
- Wrzyszc A., *Administracja guberni chełmskiej wobec wojny i ewakuacji w latach 1914–1915*, „Rocznik Chełmski” 1996, t. II.
- Wrzyszc A., *Chełm jako stolica guberni (1913–1915)*, „Rocznik Chełmski” 2002, t. VIII.
- Zarycki T., *Aleksander Lednicki i los jego środowiska, Polonii w Rosji, na przełomie XIX i XX wieku jako zwierciadło przemian polskiego pola władzy*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 2013, nr 43.
- Zawadzki B., *Studia z Wojny Światowej*, t. 1: *Kampania jesienna w Prusach Wschodnich. Sierpień–wrzesień 1914 r.*, Warszawa 1924.